

at det fremlægger sine synspunkter så klart. Dog må det ikke overses, at der ikke blot i Danmark, men også i en række andre EU-lande er en betydelig og vel endda stigende skepsis over for EU-samarbejdet og dets konsekvenser, her selvsagt langt ud over det sikkerhedspolitiske område. Som bekendt er modviljen i England udbredt, den franske afstemning var tæt, og tysk modstand mod en fælles EU-valuta voksende for blot at nævne de mest åbenlyse eksempler. Rapporten synes ikke at tage højde for denne „opbremsning“ i den europæiske opinion.

Samlet må vurderingen af rapporten dog - som det forhåbentlig er fremgået - blive meget positiv. En flot løsning på en vanskelig opgave!

Niels Amstrup
Institut for Statskundskab
Aarhus Universitet

Henning Gottlieb og Frede P. Jensen (red.), *Tyskland i Europa*, København: Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1995, 343 s., kr. 150,00.

Den tyske genforening har rejst nogle grundlæggende problemer om fremtiden for både Tyskland selv og dets naboer i vest og øst. Det er derfor overordentlig prisværdigt, at det tidligere Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg har taget initiativ til at fremlægge en større bog om, hvad man kunne kalde „Tyskland efter genforeningen“. I ti kapitler, hvoraf flere er af et betydeligt omfang (35-45 sider), gennemgås en række genforeningsproblemer. Det drejer sig om følgende emner: Tyskland som udenrigspolitisk aktør ved Nikolaj Petersen, økonomiske spørgsmål (Claus Vastrup), tyske forestillinger om EU's fremtidige struktur (Thomas Pedersen), tysk sikkerhedspolitik (Bertel Heurlin), det tyske politiske system (Morten Kelstrup), integrationen af DDR i forbundsrepublikken (Karl Christian Lammers), indvandringsproblemet (Dorthe Nøhr Pedersen), det tyske forsvar (K.G.H. Hillingsø), tysk „identitet“ (Per Øhrgaard) og endelig Tyskland og fremtiden (Ole Wæver).

Enkelte af kapitlerne forekommer at falde lidt uden for den overordnede problemstilling. Det gælder således indvandringsproblemet og også behandlingen af det tyske forsvar, der er blevet meget personelorienteret og derfor uden relation til tyske forsvars- og sikkerhedsproblemer. Men samlet står man over for en ganske omfattende og vidtspændende fremstilling.

I et nyligt interview udtalte den tidligere tyske udenrigsminister Hans-Dietrich Genscher, at „Tysklands historie aldrig kun har været Tysklands egen, og vores (Tysklands) fremtid vil heller aldrig kun være vor egen“ (*Die Zeit*, 39/1995). Ud fra dette synspunkt, hvis relevans vel få vil bestride, må en behandling af „Tyskland“ ikke blot omfatte Tysklands egne politiske ønsker og mål, men må også inddrage andre staters holdninger og handlinger vedrørende Tyskland, fordi disse sætter nogle vilkår og rammer for tysk politik. I

at det fremlægger sine synspunkter så klart. Dog må det ikke overses, at der ikke blot i Danmark, men også i en række andre EU-lande er en betydelig og vel endda stigende skepsis over for EU-samarbejdet og dets konsekvenser, her selvsagt langt ud over det sikkerhedspolitiske område. Som bekendt er modviljen i England udbredt, den franske afstemning var tæt, og tysk modstand mod en fælles EU-valuta voksende for blot at nævne de mest åbenlyse eksempler. Rapporten synes ikke at tage højde for denne „opbremsning“ i den europæiske opinion.

Samlet må vurderingen af rapporten dog - som det forhåbentlig er fremgået - blive meget positiv. En flot løsning på en vanskelig opgave!

Niels Amstrup
Institut for Statskundskab
Aarhus Universitet

Henning Gottlieb og Frede P. Jensen (red.), *Tyskland i Europa*, København: Det Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg, 1995, 343 s., kr. 150,00.

Den tyske genforening har rejst nogle grundlæggende problemer om fremtiden for både Tyskland selv og dets naboer i vest og øst. Det er derfor overordentlig prisværdigt, at det tidligere Sikkerheds- og Nedrustningspolitiske Udvalg har taget initiativ til at fremlægge en større bog om, hvad man kunne kalde „Tyskland efter genforeningen“. I ti kapitler, hvoraf flere er af et betydeligt omfang (35-45 sider), gennemgås en række genforeningsproblemer. Det drejer sig om følgende emner: Tyskland som udenrigspolitisk aktør ved Nikolaj Petersen, økonomiske spørgsmål (Claus Vastrup), tyske forestillinger om EU's fremtidige struktur (Thomas Pedersen), tysk sikkerhedspolitik (Bertel Heurlin), det tyske politiske system (Morten Kelstrup), integrationen af DDR i forbundsrepublikken (Karl Christian Lammers), indvandringsproblemet (Dorthe Nøhr Pedersen), det tyske forsvar (K.G.H. Hillingsø), tysk „identitet“ (Per Øhrgaard) og endelig Tyskland og fremtiden (Ole Wæver).

Enkelte af kapitlerne forekommer at falde lidt uden for den overordnede problemstilling. Det gælder således indvandringsproblemet og også behandlingen af det tyske forsvar, der er blevet meget personelorienteret og derfor uden relation til tyske forsvars- og sikkerhedsproblemer. Men samlet står man over for en ganske omfattende og vidtspændende fremstilling.

I et nyligt interview udtalte den tidligere tyske udenrigsminister Hans-Dietrich Genscher, at „Tysklands historie aldrig kun har været Tysklands egen, og vores (Tysklands) fremtid vil heller aldrig kun være vor egen“ (*Die Zeit*, 39/1995). Ud fra dette synspunkt, hvis relevans vel få vil bestride, må en behandling af „Tyskland“ ikke blot omfatte Tysklands egne politiske ønsker og mål, men må også inddrage andre staters holdninger og handlinger vedrørende Tyskland, fordi disse sætter nogle vilkår og rammer for tysk politik. I

bogen fremhæver Ole Wæver nok dette samspil, og det berøres også i flere andre kapitler, men generelt er „omgivelsernes“ indflydelse på tysk politik for sparsomt behandlet. Bogen handler for meget om Tyskland og for lidt om Europa, og det til trods for, at det flere steder klart understreges, at krav om tysk handlen på den internationale scene først og fremmest kommer netop fra „omgivelserne“ og ikke fra Tyskland selv (for eksempel pp. 39 og 303).

Et andet spørgsmål er, hvor særegen Tyskland egentlig er på en række af de politikområder, der omtales. Når Morten Kelstrup nævner politikerlede (Politikverdrossenheit, p. 150), og når Per Øhrgaard påpeger konservative tyske politikeres beklagelse over familiemønstrets opløsning og den voksende, såkaldte „Vollkasko-Mentalität“ (p. 287), taler de begge om fænomener, der er meget velkendte i andre lande, herunder vort eget.

På den anden side står Tyskland jo med i hvert fald ét særligt problem, nemlig håndteringen af den tyske fortid (Vergangenheitsbewältigung). Dette problem giver Per Øhrgaard i sit bidrag en udmærket oversigt over, og som professor i tysk litteratur er han mere fortrolig med debatten blandt tyske intellektuelle end de fleste politologer er. I tilgift får man en rammende præsentation af en bog af Wolfgang Schäuble, formand for CDU/CSU-fraktionen i forbundsdagen og en ledende skikkelse på CDU's højrefløj. Schäuble er på en paradoksalsk måde bekymret over, at det hele går så godt, og han savner i virkeligheden (uden naturligvis at kunne sige det) en god, solid og dyb krise til at styrke „fællesskabet“.

Mange af bidragene forudser en betydelig kontinuitet i tysk politik i fremtiden, både indadtil og udadtil, på det udenrigspolitiske område dog nok med en mere markant varetægelse af tyske interesser (for eksempel pp. 36, 84, 105, 133 og 279). Denne brede formulering er det vel også vanskeligt at erklære sig uenig i. To af de mange bidrag skal her omtales nærmere.

Det ene er Thomas Pedersens. Hans tese er, at Tyskland lige siden dannelsen af de europæiske fællesskaber i 1957 har ført en langt mere aktiv og langsigtet integrationspolitik end almindeligt antaget. Målet er et federalt Europa, der kan danne en stabil ramme for (stiltfærdig) tysk økonomisk ekspansion. (Bertel Heurlin er i sit afsnit inde på samme tanke, når han nævner muligheden for, at Tyskland vil gå i retning af en ny form for enhed i et federalt Europa (p. 132)). Thomas Pedersen anfører, at Tyskland har en lang praksis og erfaring vedrørende federalisme, og man kan tilføje, at spørgsmålet om forbundsstat versus enhedsstat næppe er blevet vendt og drejet mere omfattende (og følelsesladet) end i det 19. århundredes Tyskland, især som et for eller imod historikeren Georg Waitz' skrift „Das Wesen des Bundesstaates“ fra 1853. Thomas Pedersens synspunkt giver en ny tolkning af tysk Europapolitik, men det nedprioriterer ifølge sagens natur de kortsigtede mål og gevinster på bekostning af de langsigtede.

Det andet bidrag er Ole Wævers med den ildevarslenende titel „Hvordan det hele alligevel kan gå galt ...“ Han lægger ud med en principiel kritik af studier af enkelt-landes udenrigspolitik, i dette tilfælde altså Tysklands. Deres fejl er, mener han, en antagelse om, at alle stater handler ens, dvs. ud fra identiske

mål og identiske prioriteringer, mens hver stat tværtimod handler ud fra sin egen tradition og „logik“. Væsentligt er det i denne forbindelse, at begrebet „den stærke stat“ udvikledes netop i Tyskland i det 19. århundrede, kulminerende med Heinrich von Treitschke - man kunne også nævne Gustav Ratzenhofers teori om det absolutte (og permanente) fjendskab mellem stater, som netop forudsætter „magtstater“ uden behov for indbyrdes samarbejde. Den tyske efterkrigsopfattelse af stat og nation blev en reaktion på denne „typisk tyske“ idé om magtstaten, og udenrigspolitikken blev baseret på, hvad han kalder „anti-magtstaten“. Netop derfor stræber Tyskland ikke efter handlefrihed i klassisk forstand. Det havde i denne forbindelse været rimeligt at henvise dels til Morten Kelstrups bidrag, der fremhæver, at det tyske beslutningssystem virker bedre i et forhandlingssystem som EU's end i klassisk, mellemstatslig udenrigspolitik (p. 160), og dels til Bertel Heurlins vurdering, at tysk sikkerhedspolitik til forskel fra andre staters vil blive ført på et niveau, der ligger over Tyskland som enhed (p. 132f). Ole Wævers kritik af de sædvanlige metoder i studiet af udenrigspolitik er fra et teoretisk synspunkt en udfordring, men den fører i det konkrete tilfælde ikke til andre resultater, idet han som de øvrige forfattere anser det for mest sandsynligt, at Tyskland vil fortsætte den lave profils politik (p. 316).

Pladsen tillader ikke en omtale af andre bidrag. Til gengæld skal der påpeges nogle „skønhedspletter“ eller sjuskefejl, som redaktionen vist må bære ansvaret for. For det første er der næsten ingen krydshenvisninger, og de få der er, henviser helt generelt til andre kapitler i bogen. Mere konkrete henvisninger havde været på sin plads, og et par eksempler herpå er allerede givet ovenfor. Man kan også nævne, at de komplicerede bestemmelser vedrørende ejendomsret til fast ejendom omtales af Morten Kelstrup (p. 156), men uden henvisning til den mere udførlige behandling af samme problem af Karl Christian Lammers (p. 191f). For det andet burde fagspecifikke ord og begreber være rensat ud eller forklaret. Det er ikke meget værd at få oplyst, at „... the fear of a second Rapallo is negated by ...“ (p. 93), når man ikke får at vide, hvad Rapallo står for. I øvrigt er citatet ikke oversat til dansk. Det kan heller ikke forventes, at potentielle læsere forstår ord som „bandwagoning proces“ (p. 102) eller „Politikverflechtung“ (p. 160). Det virker også noget flot at omtale SPD's ekstraordinære partikongres i 1959 som „den kendte partikongres“ (p. 147). Den er selvfølgelig kendt af mange af os, der er mere end 50-55 år gamle, men bogen skulle vel også henvende sig til yngre læsere. For det tredje må man konstatere, at bogen trods alle teknologiske fremskridt ikke er forsynet med et register. Det gælder ganske vist næsten alle danske fagbøger, men skal alligevel nævnes som en brist.

Dette er imidlertid som sagt kun skønhedspletter på en i øvrigt mangesidig og kompetent behandling af Tysklands nuværende problemer og mulige strategier i fremtiden. Men man kommer let til at stille sig spørgsmålet om, hvem bogen egentlig henvender sig til. Som undervisningsgrundlag forekommer i hvert fald adskillige kapitler ganske krævende. Det gælder for eksempel Morten Kelstrups store og stoffyldte kapitel om det tyske politiske system, som

nok giver en overordentlig velfunderet og omfattende indsigt i emnet, men som også kræver en betydelig ihærdighed fra elevens eller den studerendes side. Og er det hensigten, at bogen skal henvende sig til den „interesserede offentlighed“, vil der på grund af bogens omfang nok være et ganske smalt marked, og dette marked består formentlig endda af personer, der har sproglige forudsætninger for at indhente viden om emnet på anden vis. Måtte disse anmelderens bekymringer vise sig ubegrundede!

Niels Amstrup
Institut for Statskundskab
Aarhus Universitet

Jens Bonke, *Arbejde, tid og køn - i udvalgte lande*, København: Socialforskningsinstituttet, 1995, 227 s., kr. 125,00.

Hovedkonklusionen i Jens Bonkes bog er, at der er en udvikling mod konvergens med hensyn til kvinders erhvervstilknytning, tidsanvendelse, fødselstal, vielser og skilsmisser. En række lande kommer således til at ligne hinanden, og inden for det enkelte land, bliver mænds og kvinders arbejdsmarkedstilknytning og tidsanvendelse mere ens. De lande der undersøges er en række OECD-lande, og i et afsluttende afsnit fokuseres der på Danmark, England og Spanien, som udviklingsmæssigt befinder sig på tre forskellige stadier med hensyn til kvinders arbejdsmarkedstilknytning.

Bogens tema, arbejde, tid og køn i et komparativt perspektiv er ganske spændende, fordi den anførte tendens til konvergens sætter forholdet mellem familie, marked og stat på den politiske dagsorden i mange lande. Norden og især Danmark og Sverige har været førende i udviklingen mod integration af kvinder i arbejdsstyrken. Her får spørgsmålet fornyet aktualitet i forbindelse med debatten om velfærdsstatens fremtid. Udbygningen af især velfærdsstatens serviceydelser skete i sammenhæng med integrationen af kvinder i arbejdsstyrken, og familie- og socialpolitikken har blandt andet været styret af et ønske om tilpasning til et toforsørger familiemønster og mere ligestilling mellem kønnene. Det er også tydeligt, at kvinders øgede økonomiske uafhængighed af mænd og ægteskab blandt andet er sket via offentlige indkomstoverførsler. Spørgsmålet er, hvorledes tilpasningen til de nye familiemønstre vil være i andre lande, hvor kvinderne først nu for alvor er på vej ud på arbejdsmarkedet. Måske vil udviklingen i de kommende år udfordre skandinaviske forskeres forklaringer på sammenhængen mellem velfærdsstatens udbygning og kvindernes integration i arbejdsstyrken, måske vil den bekræfte den.

Bogen er lavet på opdrag af „Velfærdskommissionen“, som ønskede en kortlægning af udviklingen i arbejdsudbud og familiernes tidsanvendelse i Danmark og i forskellige OECD-lande. Derudover søger Bonke at *forklare*